

Mobili Robert

*Bakı Dövlət Universitetinin Mineralogiya, Kristalloqrafiya və
Geokimya kafedrasının baş elmi işçisi,
Azərbaycan Respublikasının Alban-Udi Xristian dini icmasının sədri*

UDİLƏR VƏ ALBAN HƏVARI KİLSƏSİ: TARİXİ GERÇƏKLİKLER VƏ ONUN BƏRPA YOLLARI

Tarixi təcrübə göstərir ki, əsrlər boyu bəzi qüdrətli və əzəmətli etnoslar deetnizasiya və assimilyasiyaya məruz qalaraq yox olub getdiyi halda, öz xəlqiliyini, etnik xüsusiyyətlərini və mədəniyyətini qoruyub saxlamağa çalışsın, öz azadlığı uğrunda mübarizə aparın, zəngin tarixi irsi olan nisbətən kiçik xalqlar bütün ağır sınaqlara davam gətirərək sağ qalmağa müvəffəq olmuşlar.

Azərbaycan əhalisinin çoxmillətli və çoxdilləli tərkibi tarixən təşəkkül etmiş, Şərqlə Qərbin etno-mədəni müstəvidə qarşılıqlı təsiri şəraitində gedən obyektiv etno-demoqrafik və etno-mədəni proseslər nəticəsində formalaşmış reallıqdır. Çox sayda mədəniyyətin və dilin daşıyıcılarının tarix boyunca ümumi ərazidə birgə yaşayışı qafqazdilli, türkdilli və irandilli müxtəlif tayfaların Azərbaycan xalqının formalaşmasına aparın prosesin gedişində konsolidasiyasına gətirib çıxarmışdır. Bu gün çoxmillətli Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi olan milli azlıqlar həmin etnosların varisləridir. Belə azlıqlardan biri də udilərdir.

Udilər ("udin", "uti") ən qədim etnoslardan biridir. Onlar bir vaxtlar Qafqaz-Alban federasiyasını formalaşdıran tərkibindəki 26 qədim tayfadan biri olmuşdur. Paleoetnoqrafik və antropoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, udilər həmin konfederasiyanın digər etnik tərkib hissələri ilə birlikdə alban etnosunun formalaşmasında aktiv iştirak etmişlər. Onların dili Qafqaz dilləri ailəsinin Nax-Dağıstan qrupunun ləzgi yarımqrupuna daxildir (Nic və Oğuz-Oktomberiya dialektinə malikdir).

Linqvistik, dini və etnik mənşəyi haqqında elmi diskussiyalar son dövrlərdə udi dilinə, mədəniyyətinə və etnoqrafiyasına maraqla oyaqtdır [Дюма, 1985, c. 122]. Udilər (özlərini "udi" adlandırırlar) Azərbayca-

nın avtohton xalqı, Qafqazın antik mənbələrdən, alban tarixçisi Musa Kalankatlının əsərindən, Erkən Orta əsrlərin romalı müəlliflərinin, habelə ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərindən məlum olan ən qədim etnoslarından biridir [Алексеев, Майсак и др. 2008, с. 5]. Qloballaşma, inteqrasiya cərəyanlarının hakim olduğu və udilərin müxtəlif ölkələrə səpələndiyi müasir dövrdə isə onların öz ümumi tarixinə, daha doğrusu, ana məkanına yadlaşması təhlükəsi böyüyür. Udilərin maddi və mənəvi mədəniyyəti, bu günə qədər qoruyub saxladığı doğma udi dili, rus dili (tədris dili kimi), Azərbaycan dili (dövlət dili kimi) və şərqi xristianlığa xas dini ənənələr əsrlər boyu bütün udilər üçün baza və dominant, birləşdirici forma olmuşdur və indi də belədir [Мобили, 2012, с. 166]. Bütün bu amillər öz təsirini bu gün də qoruyub saxlayır. Ancaq udi xristianlığını və kilsəsini xristian kilsə camaatı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil [Кечаари, 2001, с. 22].

Udi (uti, udi) etnosunun Qafqaz Albaniyasının bir sıra epiqrafik, petroqlifik, palimpsest və digər abidələrində istifadə edilən adının kökü onun ölkənin eyniadlı bölgələrində məskunlaşmış daşıyıcılarının yunan, Roma, erməni, ərəb və rus ənənələrindən məlum olan adlarına gedib çıxır. Udilər ən qədim dövrlərdən Böyük Qafqazın dağətəyi və qismən də dağlıq cənub-şərq sərhədlərində (o cümlədən Azərbaycanın düzənlik zolağında və Dağıstan Respublikasının bir hissəsində) məskunlaşmış tayfalarla birlikdə yaşayırdılar [Мобили, 2008, с. 44].

Onların adının çəkildiyi ən erkən mənbələr e.ə III–II əsrlərə aid qədim yunan və Roma mənbələridir. Qafqaz Albaniyasında xristianlığın tarixi təxminən iki min illik dövrü əhatə edir [Мамедова, 1977, с. 12]. Albaniyanın qədim və qarışıq tərkibli əhalisi, o

cümlədən udilər [Гусейнов, 2008, с. 22–25] müxtəlif dövrlərdə böyük imperiyalara tabe edilmiş, Albaniyanın ərazisi isə əyalətlərə bölünmüşdür.

Həvari Varfolomeyin vəz etməyə başlamasından və əzabla öldürülməsindən qısa müddət sonra burada xristian icmaları formalaşmağa başlamışdır. Bunun əsasında güman etmək olar ki, Varfolomey bir həvari olaraq şəxsən və ya özünün ən yaxın köməkçiləri vasitəsilə İncilin toxumlarını Albaniyanın ərazisində əkməyə başlamışdır. Onun Albanopolda (müasir Bakı) yaşaması, eləcə də müqəddəs Yeliseyin həvarilik fəaliyyəti şübhəsizdir. Yelisey öz təbliğini Çolada (Dərbənd) başlayır və bir müddət sonra Uti vilayətinə (Kür çayının sağ sahili), daha sonra isə Kiş kəndinə (müasir Şəki) gəlir. Qədim rəvayətlərə görə, bu regionun həvarisi həvariyyə bərabər tutulan Yelisey olmuşdur. Albaniyada udilərdən ibarət xristian kilsə camaatının olduğu həvariyyə bərabər tutulan müqəddəs Yeliseyin və onun şagirdi Vlasın əzabla şəhid edilməsinin tarixçəsidir [РГИА, Ф.735, 1859, л. 2].

Xaç suyuna çəkilərək Roma imperiyası ilə eyni zamanda xristianlığı Qafqaz Albaniyasının dövlət dini olaraq qəbul etmiş (313-cü ildən sonra) çar Urnayrın hakimiyyəti dövründə [Мамедова, 1977, с. 27] ölkənin ərazisi xristian yeparxiyalarına uyğun qaydada vilayətlərə bölünmüşdü. Buna nümunə olaraq, paytaxtı Çola (müasir Dərbənd) olan şimal regionunu göstərmək olar.

Qafqaz Albaniyası parçalandıqdan sonra ölkənin digər etnosları kimi udilər də qərbə, Roma imperiyasının sərhədlərinə doğru hərəkət etməyə başladı. Qərbə doğru irəliləyən udilər Azov dənizinin sahillərinə çatdıqdan sonra Şimali Dones çayının hövzəsində ayrılaraq iki istiqamətdə (şimal və qərb) hərəkətə davam etdilər. Alban tayfalarının Balkan yarımadasına (müasir İtaliyanın şimal-şərq hissəsi, Albaniya, Makedoniya və Skandinaviya) doğru bu yerdəyişməsinin və köçünün nəticəsində artıq VI əsrin sonundan etibarən Albaniya əhalisinin tərkibində ciddi dəyişikliklər baş verməyə başladı. Digər tərəfdən mövcud hərbi və siyasi şəraitin təsiri altında alban şəhərləri (Çola, Partva, Qəbələ və s.) tənəzzülə uğramağa başlamışdı [Джавадов, Гусейнов, 1999, с. 23] və bir çox yepiskop kafedrası başqa şəhərlərə köçürülmüş, ya da ümumiyyətlə, ləğv edilmişdi.

Erkən dövr xristian müqəddəslərinin adları Qafqaz Albaniyası ərazisində xristianların yaşayışı barədə əlavə informasiya mənbəyidir. Bunu arxeoloji tapıntılar da təsdiq edir. Xristianlığın ilk əsrlərində yaşamış növbəti xristian şəhidlərinin adları məlumdur: müqəddəs Varfolomey [Джавадов, Гусейнов, 1999, с. 122], Faddey, həvariyyə bərabər tutulan müqəddəs Yelisey, onun şagirdləri və d. udilərin kompakt şəkildə yaşadığı ərazidə yerləşən xristian qəbirləri, xristian irsi abidələri, qədim dövrlərə aid arxeoloji tapıntılar müasir Azərbaycan ərazisində xristian icmasının mövcudluğunun parlaq sübutudur. Müxtəlif bölgələrdə V–VI əsrlərə aid xristian bazilikaları aşkar edilmiş və qeydə alınmışdır. Albaniya yepiskoplarının adı isə ümumdünya və yerli kilsə məclislərinə aid sənədlərdən məlumdur. Alban katolikoslarının tam siyahısı günümüze qədər gəlib çatmışdır. Məbədlərin memarlıq tərtibatında, xaç işarələrində, xristianlıq elementlərində, kilsə iyerarxiyasında özünəməxsus cəhətlər mövcuddur. Əldə edilmiş məlumatlar kifayət qədər inkişaf etmiş kilsə təşkilatından, ibadət ayinlərindən, habelə köhnə yepiskopluqlarla yanaşı, yenilərinin yaranmasından xəbər verir. Alban kilsəsinə Ümumdünya Kilsə məclislərində təmsil edən və nəşi

Müqəddəs Varfolomey

Müqəddəs Yelisey

Nic kəndi. Azərbaycan Udi Ocağı

*Nic qəsəbəsi. Müqəddəs Yelisey Kilsəsi
"Çotari"*

*Nic qəsəbəsi. Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti İlham Əliyevin rəsmi səfəri.
18 avqust 2005-ci il*

eyniadlı monastirlərdə saxlanan iyerarxların da adları günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Qafqaz Albaniyası ərazisində ərəb hökumranlığı dövründə albanların kütləvi surətdə İslamı qəbul etməsi kilsə üçün ən ağır sınaq olmuşdur. Əhalinin müsəlmanlaşmasını sürətləndirən bir amil də ana dilində xristian ədəbiyyatın kifayət qədər olmaması idi. Həmin dövrdə bu regionlarda xristianlığın möhkəmləndirilməsi məqsədilə müxtəlif missiyalar fəaliyyət göstərirdi. Xilafət parçalandıqdan sonra bir çox bölgədə mənəvi zənginləşmə, digər dinlərə müqavimət və dini tərbiyə mərkəzlərinə çevrilən yeni monastirlər tikilirdi [Мобили, 2008a, с. 27].

Məbədlərin inşası və dini məktəblərin təşkili xristian intibahını sürətləndirirdi. Bu prosesdə iştirak edən ən vacib mərkəzlərə misal olaraq, Partavi və əlçatmaz dağlıq ərazidə tikilmiş Çolanı göstərmək olar. Çolanın əhalisi dini və sosial baxımdan kifayət qədər həmcins tərkibdə idi. Onlar əsas etibarilə xristian tacirlərdən və sənətkarlardan ibarət idilər. İqtisadi rifah və özünüidarəetmə həm də şəhərdə həyat səviyyəsinin yüksək olmasını təmin etmişdir. Çolanın kitabxanası və tipoqrafiyası çox məşhur idi. Bu şəhərlərdə birbaşa Alban arxiyepiskopuna, sonra da mitropoliyaya tabe olan 20-dən çox məbəd fəaliyyət göstərirdi. Monqol-tatar ordusu tərəfindən qarət edildikdən sonra onların tənəzzül dövrü başlamışdır. Monqol-tatarlar feodal anarxiyası şəraitində bir neçə dəfə bu şəhərləri yandırmışlar. Məhv olmamaq və öz etiqadlarını qoruyub saxlamaq üçün xristian udiyərin ayrı-ayrı qrupları ərəb və fars işğal dövrlərində "kripto-xristian" olmağa üstünlük verirdi [Мобили, 2009, с. 215; Раффи, 2009]. Onlar müsəlman adı qəbul edib müsəlman kimi davransalar da, ailə həyatında xristian ənənələrinə sadıq qalırdılar. Kripto-xristianlığın ən tipik hallarına Böyük Qafqazın cənub yamacının dağətəyi və dağlıq regionlarında rast gəlinirdi. Bu fenomen XVII əsrin sonundan XIX əsrin sonuna qədərki dövrdə davam etmiş və daha da güclənmişdir. Digər tərəfdən regionda yeni xristian şəhidləri də qeydə alınır. Həmin dövrdə mitropoliya və yepiskopluq yenidən təşkil edilir, yeni məbədlər tikilir, şərq xristianlığının oyanışı üçün sistematik səylər göstərilirdi.

Çar Rusiyasının XIX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi müstəmləkə siyasəti udiyərin tarixən məskunlaşdığı ərazinin Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edilməsi ilə nəticələndi. Bu zaman şərq xristianlıq məzhəbinin daşıyıcıları olan xristian əhalinin Eçmiədzin vasitəsilə erməni Qriqorian kilsəsinə tabe edilməsi prosesi başladı [Мобили, 2013, с. 236]. Çar I Nikolayın 11 mart 1836-cı il tarixli reskripti ("Erməni Qriqorian kilsəsi haqqında əsasnamə") bunun sübutudur [РГИА, Ф.821, 1810, л.1–19].

Alban və erməni kilsələri arasında IX əsrdə başlayan və getdikcə güclənən qarşıdurma ona gətirib çıxardı ki, 1836-cı ildən sonra çarizmin köməyi ilə Alban kilsəsi de-fakto və de-yure ləğv edildi, onun əmlakı isə Eçmiədzinə verildi. Alban kilsəsinin ləğvindən sonra Eçmiədzinin siyasəti Albaniyanın etno-mədəni irsinin tamamilə mənimsənilməsinə və erməniləşdirilməsinə yönəlmişdir. Udiyərin deetnizasiyası siyasəti, ilk növbədə, xristian albanlar üçün (ancaq onların etiraz əlaməti olaraq ziyarət etmədiyi) yeni kilsələrin tikilməsi, əvvəlki kilsələrin isə sökülməsi yolu ilə həyata keçirilirdi. Udiyərin Eçmiədzinin tabeçiliyində olduğu müddət ərzində onların əksəriyyəti bu kilsələrə getmir,

evdə ibadət etməyə üstünlük verirdilər. Bununla da onlar öz milli kimliyini qoruyub saxlaya bilmişdilər [РГИА, Ф. 796, 1821, л.1–18].

Udilər kilsələrin əvvəllər formalaşmış iyerarxiya münasibətlərinin pozulmasına uzun müddət müqavimət göstərdilər. Alban kilsəsinin bütün əmlakı, kitabxanaları və arxivləri dərhal ermənilərə verildi, bu torpaqların alban xristian əhalisinin, o cümlədən udilərin isə avtomatik olaraq erməni olduqları elan edildi. Çox sayda kilsə bağlandı, qalanlarda isə mərasim və ayinlər erməni dilində aparılırdı. Udi seminariyalarında da tədris erməni dilində idi [РГИА, Ф. 821, 1914–1915, л. 33–35].

Nəhayət, həmin siyasətin udilər üçün nəticəsi bundan ibarət oldu ki, onların bir hissəsi islamı qəbul edərək deetnizasiyaya məruz qaldı, bir hissəsi erməni kilsələrində ibadət edərək erməniləşdi, kiçik bir hissəsi isə pravoslav xristianlığını qəbul edərək rus və gürcü kilsələrinin camaatına çevrildi [Флоренский, 1992, с. 177].

Ancaq tarixin bütün bu dağıdıcı zərbələrinə baxmayaraq, udilər bu günə qədər öz dillərini, adət və ənənələrini [Кечарри, 2001, с. 17–35], Qafqaz Albaniyası xristianlığına sədaqətini qoruyub saxlayaraq bir etnos kimi sağ qala bilmişlər. Bu gün udi kilsəsi alban kilsəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi, udilər isə bu məzhəbi irsin yeganə xristian hüquqi varisləridirlər.

XIX əsrin sonunda Müqəddəs Kitabın udi dilinə tərcüməsi üçün səylər göstərilmişdir. Belə tərcüməçilər arasında udi dilindən və kiril əlifbası əsasında dərc edilmiş alban yazılarından istifadə edərək Əhdi-Ətiqi və Əhdi-Cədidi udi dilinə tərcümə edən M.Bejanovu [Бежанов, 1892, с. 214] göstərmək olar [Ворошил Гукасян, 1974, с. 17].

Rusiyada Oktyabr inqilabı baş verdikdən sonra imperiyanın bütün ərazisində, o cümlədən Cənubi Qafqazda hakimiyyətə ateist kommunistlər gəldi. Siyasi repressiyalar başladı, dindarlar təqibə məruz qaldılar, bütün növ ibadətləri qadağan edən sənədlər qəbul edildi. Sovet hökuməti özünü dini təşkilatları və onların fəaliyyətini, dinin təbliğini qadağan edən ateist dövlət olduğunu elan etdi. Təqib və zülm kütləvi xarakter almağa başladı. Yüzlərlə məbəd, monastırların əksəriyyəti məhv edildi, qalanlar isə sexlərə, anbarlara və s. çevrildi. Ruhanilərin dini rütbələri əlindən alındı. Onlar həbs edildi və ya sürgünə göndərildi. Bir çoxu isə əzabla öldürüldü. Bu, bütün dini icmaları, o cümlədən udiləri əhatə edən təqib idi.

Azərbaycanın öz müstəqilliyini əldə etdiyi andan etibarən həyata keçirilən demokratik dəyişikliklər çərçivəsində ölkədə Alban kilsəsinin statusunun bərpasında yeni tarixi dövr başladı. Kommunist rejimin süqutu Azərbaycanda udi kilsələrinin və kult məbədlərinin bərpası prosesinə təkan verdi. Alban-udi kilsəsinin, ümumiyyətlə, udi etnosunun dini həyatının bərpasına start verildi. Udilərin dini icmalarının müstəqilliyinə ciddi ehtiyac yarandı [Мобили, 2012, с. 165–172; Мобили, 2011, с. 45].

Bu məsələnin həllində bu günə qədər mühafizə edilmiş xristian ənənələrinin, mədəniyyətinin və zəngin məzhəbi irsin əsasında Alban kilsəsinin avtokefallığı, yəni müstəqilliyi uğrunda çıxış edən və öz tarixi vətəninə yaşayan udilər, habelə MDB dövlətlərindəki udi diasporaları (icmaları) mühüm rol oynadılar [Мобили, 2013, с. 235; Мобили, 2012, с. 168; Мобили, 2011, с. 20].

Oğuz rayonu. Müqəddəs Yelisey Kilsəsi "Kala Qerqets". Vaftiz mərasimi. Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsi. Müqəddəs Yelisey Kilsəsi. "Çotari"nin kupeli.

Alban-udi kilsəsinin dirçəlişinin 10 illiyinə və Qafqaz Albaniyasında xristianlığın rəsmi dövlət dini kimi qəbul edilməsinin 1700 illiyinə həsr olunmuş bayram tədbiri ilə bağlı poster

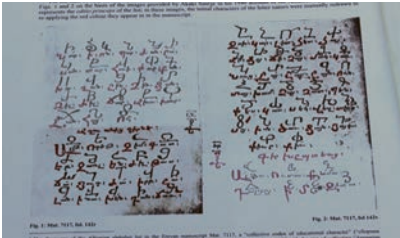
Pasxa (07.01.2017). – Müqəddəs Yelisey Kilsəsi "Çotari". – Milad bayramı. 02 may 2018-ci il

"Qafqazda məzhəblər" beynəlxalq konfransında. London. 3-4 mart 2014-cü il

"Azərbaycan multikulturalizmi və Qafqaz Albaniyası (Udilər)" beynəlxalq konfransında. Roma. 21 aprel 2015-ci il

Sinayda aşkar edilmiş alban palimpsesti (Müqəddəs Katarina monastırı)

"Alban Həvari Kilsəsinin keçmişi və bu günü" beynəlxalq konfransında. Qəbələ. 20 avqust 2016-cı il

Roma Papası Fransiskin səfəri Bakı. Heydər məscidi. 2 oktyabr 2016-cı il

Udi ziyalıları linqvist alimlər və ilahiyyatçılarla birlikdə çox sayda kilsə mətnlərini və Bibliyanın əsas fəsillərini udi dilinə tərcümə etdilər. Qafqaz Albaniyasının mədəniyyət abidələri və üç kilsə bərpa edildi. [Мобили, 2011, с. 35].

Orta məktəblərin ibtidai siniflərinin tədris proqramına udi dili daxil edilmişdir. Dini ayin və mərasimlər, o cümlədən liturgiya udi dilində keçirilir. XIX əsrin ikinci yarısında Alban kilsəsinin yepiskopluğu və metropoliyası ləğv edildiyinə görə udilər, demək olar ki, məbədlərini, habelə ibadət və əlqoyma institutlarını, kilsə ehkamlarının kanonlarını sıfırdan başlayaraq bərpa etməyə məcbur olmuşlar.

Bu gün Azərbaycanda (Nic, Oğuz) kompakt halda yaşayan udilər – dünya udilərinin özlərini dərk etmələri, dini dəyərlərini dirçəltmələri, etno-mədəni özəlliklərini qorumaları məsələsində, bir növ, stimül rolunu oynayırlar. Udilər uzun müddət öz yazılarının və Bibliyanın ana dillərinə tərcümə edilmiş versiyasının olduğunu sübut edə bilmirdilər. Bu yaxınlarda Sinay yarımadasında liturgiyaya aid yazıların olduğu alban palimpsestinin tapılması albanların protoudi dilinə əsaslanan yazısının olduğunu sübut edir. Bu, udilərin artıq IV əsrdə öz əlifbasının və dini ədəbiyyatının olduğunu iddia etmək üçün ciddi əsas verir.

Bu elmi kəşf sübut etdi ki, udilər bu günə qədər dillərini və folklorunu qoruyub saxlayaraq öz yazılarının və şifahi nitqlərinin təkamülündə çoxəsrlik yol qət etmişlər. Udi icmasının əsasında Alban kilsəsinin qorunub saxlanması və intibahı Azərbaycanın alban-udi xristian icmasının qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir. Bu barədə "Udilər: dünən, bu gün və sabah" mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktiki konfransda, eləcə də 3 avqust 2013-cü ildə Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində Alban-udi kilsəsinin dirçəlişinin 10 illiyinə və Qafqaz Albaniyasında xristianlığın rəsmi dövlət dini kimi qəbul edilməsinin 1700 illiyinə həsr olunmuş bayram tədbirində çıxış etmiş natiqlər də danışıq- dır [Данакари, 2013, с. 62] Bu hadisənin gələcək mədəni və siyasi perspektivləri son dərəcə qiymətlidir.

Tarixi ədalətin yenidən təsis və pozulmuş, deformasiyaya məruz qalmış milli və dini münasibətlərin bərpası üzrə humanizm meyarları baxımından Alban kilsəsinin bu zəngin məzhəbi irsinin yeganə xristian varisi kimi statusunun udi camaatı əsasında bərpası bu gün həlli son dərəcə zəruri olan məsələlərdən biridir. İki Alban-Udi icmasının son dövrdəki fəaliyyəti, Bibliyanın əsas fəsillərinin və liturgiyanın ana dilinə tərcüməsi, kilsələrin bərpası və din xadimlərinin hazırlanması Alban Avtokefal Kilsəsinin intibahı istiqamətində atılmış ilk addımdır.

Nəticədə onu deyək ki, bu gün xristian udilər Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi multikulturalizm və tolerant siyasəti çərçivəsində öz dini ənənələrini dirçəltmək fürsəti qazanmışlar. Bu məsələdə onlar dövlətin qayğısı və diqqəti ilə tam əhatə olunmuşlar. Udilərin kompakt şəkildə yaşadığı Nic qəsəbəsi və Oğuz şəhəri bunun parlaq nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алексеев М.Е., Майсак Т.А., Ганенков Д.С., Ландер Ю.А. Удинский сборник /грамматика, лексика, история языка/. М.: Изд-во «Академия» РАН (Институт языкознания и Институт востоковедения России), 2008, 446 с.
2. Бежанов М. Краткие сведения о Варташене и его жителях / СМОНПК, вып. XIV, 1892, с. 213–262
3. Ворошил Гукасян. Удинско-азербайджанско-русский словарь. Баку: Элм, 1974, 260 с.
4. Гусейнов Р.А. Удины // ИРС («Наследие»). Международный журнал, № 3 (33), М., 2008, с. 22–25, www.udi.az
5. Данакари Р.А. Этническое бытие удин: опыт политико-философского и феноменологического исследования // Научный журнал. «Исторические, философские, политические науки, культурология и искусствоведение». Волгоград, 2013, с. 60–66. www.udi.az
6. Джавадов Г.Дж., Гусейнов Р.А. Удины. Историко-этнографическое исследование. Баку: Элм, 1999, 256 с. (Azərbaycan dilində)
7. Дюма А. Путешествие на Кавказ /перевод с фр. Г.Пашаева и Г.Аббасова на азерб. язык /. Глава «Удины...». Баку: Элм, 1985, с.122–123
8. Кечаари Г.А. Танец вокруг костра /Образцы удинского фольклора/ на азерб. языке. Гянджа: изд-во «Агах», 2001, 78 с. (Azərbaycan dilində)
9. Мамедова Ф. «История албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку: Элм, 1977, 202 с.
10. Мобили Р. Албано-удинская христианская община – основа возрождения Албанской (Кавказской) церкви в Азербайджане / Труды Международной конференции «Место и роль Кавказской Албании в истории Азербайджана и Кавказа». Баку, 2012, с. 165–172. www.udi.az
11. Мобили Р. Удины: язык, религия и этнография». Баку: изд-во «Леман», 2011, 80 с.
12. Мобили Р.Б. Место и роль удин в Албанской (Кавказской) Церкви //«European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches» (Европейские прикладные науки: современные подходы в научных исследованиях). г. Штутгарт (Германия). 18–19 февраля 2013, с. 234–236. www.udi.az
13. Мобили Р.Б. Научная и общественная деятельность. Баку: Изд-во «Адилъоглы», 2008, 216 с.
14. Мобили Р.Б. Удины: язык, религия, фольклор и традиции // Культурологический журнал «Азербайджан и азербайджанцы в мире», № 2, 2009, с. 214–219
15. Мобили Р.Б. Этнография удин // ИРС («Наследие»). Международный Азербайджанский журнал, № 3 (33), М., 2008а, с. 26–29. www.udi.az
16. Раффи. Меликство Хамсы. 1600–1827 гг. М.: Изд-во «ЮниПресс СК», 2009, 223 с.
17. РГИА (Российский Государственный Исторический Архив): Ф.735, оп. 5, ед. хр. 269; 1859 г. лл. 1–9
18. РГИА: Ф. 796, оп. 17, ед. хр. 1821; 1836, лл. 1–18
19. РГИА: Ф. 821, оп. 150, ед. хр. 284; 1914–1915 гг., лл. 33–42
20. РГИА: Ф. 821, оп. 138, ед. хр. 87; 1810 г. лл. 1–19 и 106–110
21. Флоренский П. Воспоминания прошлых лет. Генеалогические исследования. Из соловецких писем. Завещание. М., 1992, 376 с.